
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ILIAS LATINA 7 PROTULERANT: ΕΝΑΣ ΟΡΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

Το προοίμιο της *Λατινικής Ιλιάδας*, μιας επιτομής της ομηρικής *Ιλιάδας* σε 1070 λατινικούς εξάμετρους που αποδίδεται στον Βαίβιο Ιταλικό,¹ θέτει ένα κριτικό πρόβλημα σχετικά με τη γραφή *protulerant* που παραδίδουν τα δύο καλύτερα χφφ στον στ. 7.² Η παρούσα εργασία περιορίζεται στο να συμπληρώσει και να διευρύνει τον προβληματισμό των προηγούμενων μελετητών με σκοπό να δείξει την καταλληλότητα της γραφής αυτής σε σχέση με τις προτεινόμενες διορθώσεις.

Ilias Latina 1-8

Iram pande mihi Pelidae, Diva, superbi,
Tristia quae miseris iniecit funera Grais
Atque animas fortes heroum tradidit Orco
Latrantumque dedit rostris volucrumque trahendos
Illorum exsanguis, inhumatis ossibus, artus.
Confiebat enim summi sententia regis,
†protulerant† ex quo discordia pectora pugnas, 7
Scepstriger Atrides et bello clarus Achilles.

7. protulerant ex quo PW: pertulerant (-erunt *Ermenricus*) ex quo *cett.* (ex quo *pert-BXB*). *Verbum a littera V incipiens in principio hexametri viri docti coniecerunt ut septimam litteram acrostichidis ITALICVS obtinerent*: *Versarant ex quo Döring* *Volverunt ex quo Havet*^o *Vt primum tulerant Baehrens* *Vnde et pertulerant Dane*;

1. Πρώτος ο H. Schenke απέδωσε τη συγγραφή της επιτομής στον Βαίβιο Ιταλικό. Βλ. H. Schenke, «Zur *Ilias Latina* des Italicus», *WS* 12 (1890) 317-318.

2. Όλες οι παραπομπές στην *Ilias Latina* είναι από την έκδοση του M. Scaffai, *Ilias Latina. Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e commento*, Bologna 1982. Συγκεκριμένα, για το κριτικό πρόβλημα του στ. 7 και τις λύσεις που προτείνονται βλ. Scaffai, *aut.*, σ. 197 και R. S. Kilpatrick, «The *Ilias Latina* acrostic: a milder remedy», *Latomus* 51 (1992) 858.

Ilias Latina 1063- 1070

Sed iam siste gradum finemque impone labori,
 Calliope, vatisque tui moderare carinam,
 Remis quem cernis stringentem litora paucis, 1065
 Iamque tenet portum metamque potentis Homeri.
 Pieridum comitata cohors, summitte rudentes
 Sanctaque virgineos lauro redimita capillos
 Ipsa tuas depone lyras. Ades, inclita Pallas,
 Tuque fave cursu vatis iam, Phoebe, peracto.

1065. *Verba ut supra ord. Baehrens ut tertiam litteram acrostichidis (SCRIPSIT) obtinet, alii aliter* (Remis quem paucis str. lit. cernis Schwabe, Courtney Raris (Raptim susp. Plessis) quam cernis str. lit. remis Havet^o):

Το επιχείρημα ότι η γραφή *protulerant* καθιστά ατελή κατά ένα γράμμα την ακροστιχίδα του προοιμίου (ITALICpS) δεν είναι αρκετά ισχυρό ώστε να απορρίψουμε τη γραφή αυτή, εφόσον υπάρχει λογοτεχνικό προηγούμενο ατελών ακροστιχίδων.³ Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας πως μια τέτοια ατελής ακροστιχίδα του προοιμίου βρίσκεται σε αμοιβαία ισοροπία με την ακροστιχίδα της κατακλείδας, όπου σύμφωνα με τη χειρόγραφη παράδοση διαβάζουμε SCqIPSIT και όχι SCRIPSIT, τότε η γραφή *protulerant* πρέπει να προτιμηθεί.

Η ενδιαφέρουσα πρόταση του Kilpatrick που υποστηρίζεται και από τον Γ. Σαββαντίδη⁴ ότι το *protulerant* αποτελεί ερμηνευμα που αντικατέστησε τη γνήσια γραφή *obtulerant* έχει το πλεονέκτημα να αποκαθιστά την ακροστιχίδα (ITALICOS: προτίμηση της ελληνικής κατάληξης αντί της λατινικής). Παρά το ότι η πρόταση αυτή στηρίζεται επαρκώς τόσο παλαιογραφικά όσο και σημασιολογικά θεωρώ ότι η γραφή *protulerant* αποτελεί ένα δείκτη «μεταποιητικής» αυτοσυνειδησίας και λειτουργεί προγραμματικά.⁵

3. Βλ. σχετικά Φ. Κ. Πολυμεράκης, «Μεταφραστικές εκδοχές του προοιμίου της *Ιλιάδας* στους αυτοκρατορικούς χρόνους», *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών* (Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη 2003, σ. 229 σημ. 27. Εικασίες που αποκαθιστούν την ακροστιχίδα έχουν γίνει από τους Döring (versarent ex quo), Havet (voluerunt ex quo), Bährens (ut primum tolerant) και Dane (unde et pertulerant).

4. Βλ. Kilpatrick, ό.π., σ. 859: «The intrusive gloss responsible for the corruption might have been “pro tulerant” (i.e for tulerant)» και Γ. Π. Σαββαντίδης, «Italicos scripsit. Η ακροστιχίδα – σφραγίδα του ποιητή στην *Ilias Latina*», *Δωδώνη (Φιλολογία)* 32 (2003) 41-45.

5. Επιχειρήματα υπέρ της γραφής *protulerant* παρέχει και ο Πολυμεράκης, ό.π., σσ. 228-229 όπου θεωρεί ότι η φράση *protulerant ... rugnas* αποδίδει την ομηρική έκφραση *ἔριδα προφέρονται* (Γ 7).

Ενώ η μετάφραση του Βαίβιου Ιταλικού παρακολουθεί το περιεχόμενο και το γενικό σχήμα του πρωτοτύπου δημιουργώντας πολλαπλές συστοιχίες με αυτό, η ποσοτική διεύρυνση που επιχειρεί στους στίχους 4-5 δίνει το στίγμα της μεταφραστικής ποιητικής του που «συμφύρει τη μετάφραση με τον ερμηνευτικό σχολιασμό αξιοποιώντας παράλληλα τη δυναμική των διακειμενικών αναφορών».⁶ Ήδη από τον πρώτο στίχο της *Ilias Latina* ο μεταφραστής δηλώνει την παρουσία του με την προσθήκη του αντωνυμικού τύπου *mibi*, που δεν υπάρχει στο προοίμιο της *Ιλιάδας*, καταθέτοντας εμμέσως την ενδοποιητική του θεωρία: η μετάφραση αποτελεί μια δίοδο για να περάσει μέσα στο κείμενο η επώνυμη ποιητική φωνή του Ιταλικού που επιβάλλει την παρουσία του στην ακροστιχίδα.

Μιαν «ένθετη μικρογραφία»⁷ της ποιητικής του αυτονόμησης αποτελεί και η χρήση του τύπου *protulerant*. Η έννοια της μετακίνησης που εμπεριέχεται στο ρήμα (*profero* = «μετακινώ κάτι από μια θέση σε μιαν άλλη») παραπέμπει στη μεταφραστική διαδικασία που συνιστά μετατόπιση σε γνωστικό – πραγματολογικό – γλωσσικό επίπεδο, ενώ η σημασία του *profero* = «φέρνω κάτι στη ζωή» και ποιητικά «δημιουργώ» ενισχύει τον δημιουργικό χαρακτήρα της μετάφρασης.⁸

Η διατύπωση *protulerant ex quo discordia pectora pugnas*, ενώ περιγράφει την καταστρεπτική έριδα του Αγαμέμνονα με τον Αχιλλέα, έχει και ποιητολογική αξία, καθώς με αυτήν ο μεταφραστής μεταφέρει ένα λανθάνον σήμα μεταφραστικής ποιητικής: η σχέση του με τον ποιητή της *Ιλιάδας* ορίζεται ως ανταγωνιστική (*discordia pectora – pugnas*) με αφετηριακό σημείο (*ex quo*) εφαρμογής το ίδιο το προοίμιο.

Η συνθετική ικανότητα και η γνήσια λογοτεχνική αξία που διεκδικεί ο μεταφραστής με την προγραμματική χρήση του *protulerant*,⁹ επικυρώνεται στην κατακλείδα της επιτομής με την ακροστιχίδα SCqIPSIT όπου ο μεταφραστής δεν προβάλλει μόνο δυναμικά τη μεταφραστική του αποτελεσματικότητα (SCq(R)IPSIT: παραπέμπει στην ολοκλήρωση του ποιήματος) αλλά κατοχυρώνει και την ποιητική και «μεταποιητική»¹⁰ του ικα-

6. Βλ. Πολυμεράκης, ό.π., σ. 227

7. Την έκφραση στα εισαγωγικά δανείζομαι από τον Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Επιλεγόμενα στην ομηρική Οδύσσεια*, Αθήνα, εκδ. ΚΕΔΡΟΣ, 2005, σ. 87.

8. Για την κατοχύρωση του ρήματος *profero* ως μεταφραστικού όρου και για τις δύο σημασίες του που εμπεριέχουν μεταφραστικά σχόλια βλ. Ελένη Κοντογιάννη, «Μεταφραστική ορολογία στην αρχαϊκή γραμματεία», *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών* (Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 77-78.

9. Το ρήμα *profero* ως μεταφραστικός όρος μεταφέρει ένα αυτοαναφορικό σχόλιο, ενώ η τοποθέτησή του στο προοίμιο προσδίδει στη χρήση του προγραμματική αξία.

10. Στον όρο «μεταποιητική» ενσωματώνονται αφενός οι έννοιες της μετατροπής, της αλλαγής που επιφέρει ο μεταφραστής στη δομή και τη μορφή και αφετέρου ο έμμεσος

νότητα. Η ακροστιχίδα SCQ(R)IPSIT τονίζει πως ο μεταφραστής δεν θεωρεί ότι παρήγαγε απλώς ένα «δευτερεύον» έργο, αλλά ότι από την αναμέτρησή του με το πρωτότυπο εκπλήρωσε τη λογοτεχνική του αποστολή και καταξιώθηκε ως auctor.¹¹

Σ' αυτό το προγραμματικό πλαίσιο ενδοποιητικής θεωρίας ιδιαίτερη σημασία έχει και η δημιουργία δύο ατελών ακροστιχίδων (ITALICpS – SCqIPSIT) στην αρχή και στο τέλος της επιτομής. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Βαίβιος απεικονίζει ίσως τη διχοτόμηση της ποιητικής του προσωπικότητας που ακούγεται με δύο φωνές: μιαν άμεση και μιαν έμμεση. Άμεση είναι η φωνή του, όταν η ποιητική του επίνοια κυριαρχεί στο πρωτότυπο κείμενο μεταβάλλοντας την ποιητική του και την αφηγηματική του οργάνωση.¹² Έμμεση, όπου και όταν τα υφολογικά και εκφραστικά χαρακτηριστικά του πρωτοτύπου επιβάλλονται στο μετάφρασμα και η φωνή του Ομήρου επισκιάζει αυτή του Βαίβιου. Το «λειψό» προφίλ αυτού του ποιητή που είναι και δεν είναι ποιητής, ή που είναι «ατελής» ποιητής, αφού το μεταφραστικό αποτέλεσμα είναι δευτερογενής εργασία, απεικονίζεται σ' αυτές τις ατελείς ακροστιχίδες που επικυρώνουν μ' αυτόν τον τρόπο την αυτοαναφορική τους λειτουργία.¹³

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΣΤΗ

σχολιασμός της μεταφραστικής ποιητικής που επιχειρεί με τα αυτοαναφορικά του σχόλια.

11. Από την αρχαϊκή ήδη εποχή το *scribere* αντιπαραβάλλεται στο *vertere* και ο auctor στον μεταφραστή. Βλ. σχετικά Σοφία Γεωργακοπούλου, «Ο Φαίδρος ως μεταφραστής: Η θεωρία του *convertere ut poeta* και το μοντέλο της “κλειστής” μετάφρασης», *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002)*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 212 και σημ. 31 όπου παρατίθεται βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Φ. Κ. Πολυμεράκης, «Τεχνικές εκρωμαϊσμού της ομηρικής προφητείας (Υ 302-308) στη Λατινική *Ιλιάδα*», *Δωδώνη (Φιλολογία)* 32 (2003) 246-247.

12. Τη μεταφραστική ποιητική του Βαίβιου Ιταλικού έχει αναδείξει ο Φ. Κ. Πολυμεράκης σε μια σειρά άρθρων (στα οποία παραπέμπω στην παρούσα εργασία) που αφορούν επιμέρους επεισόδια της Λατινικής *Ιλιάδας*. Ο Πολυμεράκης διαπιστώνει ότι ο μεταφραστής έχει έντονη συνείδηση της μεταφραστικής ποιητικής του και αποκλίνει συνειδητά από το πρωτότυπο διεκδικώντας την αυτόνομη ποιητική του παρουσία. Βλ. Πολυμεράκης, «Τεχνικές εκρωμαϊσμού», ό.π., σσ. 221-47. Βλ. επίσης Φ. Κ. Πολυμεράκης, «Όψεις μεταφραστικής ποιητικής στη Λατινική *Ιλιάδα*: Η απόδοση της ομηρικής ραψωδίας Σ», *Ελληνικά* 54 (2004) 179-201 (κυρίως σσ. 200-201, όπου κωδικοποιεί τα συμπεράσματα της μελέτης του).

13. Η εξήγηση που δίνω εδώ παρέχει μια λογική βάση στην επιλογή των ατελών ακροστιχίδων και δίνει απάντηση στον προβληματισμό του E. Courtney, «Greek and Latin Acrostichs», *Philologus* 134 (1990) 13: «I think therefore that we must face the possibility that Nicander and Italicus were satisfied with acrostichs of their names defective in one letter, *though I cannot grasp the rationale behind this*».

Ο «ΠΡΟΛΟΓΟΣ» ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΑΣΙΛΑΚΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥΣ ΤΟΥ

Ο Νικηφόρος Βασιλάκης (1115 - ύστερα από το 1182) υπήρξε βασιλικός νοτάριος, ρητοροδιδάσκαλος και περίπου στα 1140 ονομάστηκε «διδάσκαλος του άποστόλου» στην Αγία Σοφία της Πόλης. Συνάπτοντας στενές σχέσεις με τον κύκλο του Ιωάννη Β' Κομνηνού πέρασε ευτυχισμένα χρόνια, ώσπου επί Μανουήλ Α' αναμίχθηκε στη δογματική έριδα γύρω από τον Σωτήριχο Παντεύγενο, εξορίστηκε στη Φιλιππούπολη και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μετά από πολλά χρόνια, χωρίς να λάβει πάλι δημόσια αξιώματα και τιμές.¹

Ο Βασιλάκης άφησε ένα ενδιαφέροντα «Πρόλογο»,² στον οποίο συνέδεσε μια επισκόπηση του έργου του με ένα αυτοβιογραφικό σχεδιάσμα.³ Υπολογίζεται ότι σε προχωρημένη ηλικία (ύστερα από το 1160) και κουρασμένος από τις περιπέτειες της ζωής του έγραψε τον «Πρόλόγο» του⁴ δίνοντάς του τον εξής τίτλο: *Τοῦ αὐτοῦ λόγος, ὃν ἐποίησεν ὡς πρόλογον καὶ οἶονεὶ πίνακα εἰς βίβλον περιέχουσαν πονήματα αὐτοῦ.* Ο κατάλογος των έργων του στον «Πρόλόγο» του περιέχει τα εξής: (α) Πανηγυρικό λόγο στον Αλέξιο Αριστηνό, (β) λόγο στον Αδριανό Κομνηνό, τον μετονομασθέντα Ιωάννη (επίσκοπο Βουλγαρίας), (γ) μεγάλο αυτοκρατορικό λόγο στον Ιωάννη Β' Κομνηνό, (δ) εγκώμιο στον πατριάρχη Νικόλαο Δ' Μουζάλωνα, (ε) πανηγυρικό λόγο στον Ιωάννη Αξούχο, (στ) Κατά Βαγῶα μελέτη, (ζ) τέσσερις επιστολές, (η) απόσπασμα εγκωμίου στον Ιωάννη Αξούχο. Ένας δεύτερος επαινετικός λόγος στον Αλέξιο Αριστηνό και τέσσερα κωμικά ποιήματα, που αναφέρονται στον κατάλογο των έργων στον «Πρόλογο» του Βασιλάκη, έχουν χαθεί.⁵

1. Η δραστηριότητα του Βασιλάκη ως σχεδογράφου-γραμματικού

Περίπου στα μέσα του 12ου αι. στο Βυζάντιο ξέσπασε μια πολεμική ανάμεσα σε εκείνους που διέκριναν τη «γραμματική» σε δύο μέρη: (α) τήν

1. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία (Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών)*, τ. Α', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., ²1992, σσ. 201-202 (στο εξής: *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α').

2. Έκδοση κειμένου: *Nicephorus Basilaca orationes et epistulae recensuit Antonius Garzya*, Λειψία, Teubner, 1984.

3. A. Garzya, «Un lettré du milieu de XIIe siècle: Nicéphore Basilakès», *RESEE* 8 (1970) 611-621 (= A. Garzya, *Storia e interpretazione di testi bizantini*, Var. Repr., London 1974, VIII) (στο εξής: «Un lettré»).

4. Garzya, «Un lettré», ό.π., σ. 616.

5. A. Garzya, «Intorno al prologo di Niceforo Basilace», *JOB* 18 (1969) 57-71 (= A. Garzya, *Storia e interpretazione di testi bizantini*, Bar. Repr., Λονδίνο 1974, XII) (στο εξής: «Intorno al prologo di Niceforo Basilace»).

ἀτελεστέραν/ἐμπειρίαν (υποδεέστερη) και (β) τὴν τελεωτέραν/τέχνην (ανώτερη) και σε εκείνους που υπεραμύνονταν της ενότητος του αντικειμένου.⁶ Ὡς υποδεέστερη γραμματικὴ θεωρούνταν ἡ διαδικασία της απλῆς εκμάθησης της ανάγνωσης και της γραφῆς. Αντίθετα ἡ ανώτερη γραμματικὴ ξεπερνούσε το απλό αυτό εμπειρικό στάδιο προσέγγισης της γλώσσας και ἀγγίξε τα ὅρια της τέχνης και της επιστήμης, καθὼς οι μαθητές ἐκάναν εισαγωγικά μαθήματα για τη χρήση της γλώσσας και τη σύνταξη κειμένων με βάση επιλεγμένα ἔργα. Ὅσοι πάλι υποστήριζαν τὴν ενότητα της γραμματικῆς αντιμετώπιζαν το μάθημα ὡς ἓνα ενιαίο και αυτοτελές αντικείμενο γνώσης.

Ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης τίθεται υπέρ της διάκρισης της «γραμματικῆς», ἀλλά δηλώνει ὅτι: τὴν γραμματικὴν ἐμπειρίαν ἐγὼ πάγκαλόν τι προτεμένισμα τίθεμαι σοφίας τῆς ἄλλης, υπογραμμίζοντας τὴν επιθυμία του να δει τὴν εμπειρική γραμματικὴ ὡς εφελτήριο για τὴν ἐπιδίωξη μιας ανώτερης γνώσης («σοφίας»). Αυτὴ ἡ σοφία ἢ ἄλλη, κατὰ τον Βασιλάκη, αντιστοιχεί στη νέαν σχεδικὴν, τὴν ἡμετέραν, τὴν νέαν σοφιστικὴν.

Ἡ λέξη σχέδος, που σημαίνει σχεδιογράφημα, με συγγενές ρῆμα το σχεδιάζειν (= σχεδιογραφῶ, καταρτίζω σχέδια) ἢ αὐτοσχεδιάζειν, εἶναι πολύ συνηθισμένη στα αρχαία και στα βυζαντινά ελληνικά. Ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ εποχὴ, και συγκεκριμένα ἀπὸ τις αρχές του 11ου αι., ἡ λέξη σχέδος εἶχε προφανῶς τὴν τεχνικὴ σημασία ενός σύντομου διδακτικού κειμένου, που – σε πεζό λόγο ἢ σε στίχους – εἶχε σκοπὸ να μεταδώσει ορισμένες γνώσεις, κυρίως γραμματικές, με μέθοδο σχεδιασμένη για το παιδικό μυαλό. Τα σχέδη, πάντως, που γνωρίζουμε αρχίζουν ἀπὸ ολιγόστιχα κείμενα, που ἐπεξηγοῦν ἓναν ορθογραφικό κανόνα ἢ προσφέρουν συμπυκνωμένο εἰδικὸ λεξικογραφικὸ υλικό, και φθάνουν ὡς τις ἐκτεταμένες γραμματικὲς διατριβές, ὅπου μεγάλες ποσότητες γνωστικού υλικού περιλαμβάνονται σε πολύπλοκες μεθόδους. Ἀπευθυνόμενα αποκλειστικά σε μαθητές ἔχουν συχνά κάποια ἠθικολογικὴ χροιά. Ὅσο για τους δασκάλους, ἀπὸ τα ἀνόστα ἀστεία και τις ἀκαλαίσθητες ἐκφράσεις, ἀποκομίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι το ἐπίπεδό τους ἦταν πολύ χαμηλό. Τον 11ο και τον 12ο αι. υπήρχαν στο Βυζάντιο σχολαστικοὶ γραμματοδιδάσκαλοι, που ἐξοικονομούσαν τα προς το ζῆν συντάσσοντας τέτοια σχέδη. Ἡ εισαγωγὴ της σχεδογραφίας ὡς εἰδικῆς διδακτικῆς μεθόδου, που ἐφαρμόζοταν σε μια ορισμένη σχολικὴ βαθμίδα, ἀνάγεται στο τέλος του 10ου ἢ στις αρχές του 11ου αι.⁷

6. Garzya, «Un lettré», ὁ.π., σ. 619.

7. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία (Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία των Βυζαντινῶν)*, τ. Β', Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992, σ. 396 (στο ἐξῆς: *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Β').

Ο Βασιλάκης, αναφερόμενος στη σχεδογραφία, ξεπερνά τα όρια της στοιχειώδους παιδείας και μιλώντας για σοφιστική εισηγείται την ανανέωση του μαθήματος της σχεδογραφίας με τη βοήθεια της ρητορικής στην εκπαίδευση των νέων. Πιο συγκεκριμένα, αντιλαμβάνεται τη σχεδογραφία όχι υπό την παραδοσιακή έννοια της γραμματικής ανάλυσης *verbum verbo*, αλλά ως απόπειρα υφολογικής ανάλυσης κειμένων. Σύμφωνα με τη νέα σχεδογραφία, οι μαθητές έψαχναν στις ίδιες ακουστικά λέξεις να βρουν διαφορετικές σημασίες. Οι όροι *κλεπτικήν, λαβυρίνους, γρίφους, πλεκτάνας, βοστρυχίζων, διαπλέκων, τὸ κρυπτόμενον* αντιστοιχούν στο *σχέδος*, το παιχνίδι με τον λόγο, όπου *ἄλλον μὲν εἶναι τὸν λαλούμενον λόγον, ἕτερον δὲ τὸν νοούμενον*.⁸ Από τον «Πρόλογο» του Βασιλάκη πληροφορούμαστε ότι γύρω από αυτόν είχε δημιουργηθεί σχεδογραφικός κύκλος (*καὶ ἦν ἑταιρία περὶ ἐμέ...*, Πρόλογος 3, 24), στο πλαίσιο του οποίου επιδιωκόταν η ταυτόχρονη προσέγγιση και της μορφής (*καὶ τὰ ἐκτός, καὶ τὸ φαινόμενον*) και του περιεχομένου (*καὶ τὰ ἐντός, καὶ τὸ κρυπτόμενον*) των εξεταζομένων κειμένων. Σκοπός του Βασιλάκη ήταν η *εὐπαιδευσία* των μαθητών, η οποία ως αντίθετη της *ἄξέστου τέχνης*, της *ἀρχαιολογίας* και του *ὑποβαρβαρίζειν* της *ἀρχαιοτρόπου* και *παλαιᾶς σχεδικῆς* οδηγούσε τους νέους στη *σαφήνειαν* και τη *χάριν* του λόγου, μέσα σε μια ατμόσφαιρα πνευματικής τέρψης (*ξὺν ἡδονῇ λέγειν, εἰς ἀγλαΐαν, ἡδυεπῆ, καταμελιτοῖ, ἀγλαΐζει...*, Πρόλογος 3, 16-28).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά την ευρεία διάδοση της *καινῆς σχεδουργίας*, πολλοί ήταν οι επικριτές της. Ο Χριστόφορος Μυτιληναῖος αποδοκιμάζει την εμπορευματοποίηση των σχεδών και χαρακτηρίζει τη σχεδογραφία φοβερή αθλιότητα...⁹ Ο Ιωάννης Τζέτζης αναφέρει: *Τὰ σχεδουργῶν νοήματα νῦν λαβυρίνθους ἔφην ... Καὶ γὰρ ἐβαρβαρώθησαν οἱ πλείους σχεδουργίαις βίβλους ἀναγιγνώσκοντες τῶν παλαιῶν οὐδόλως, ὡς τόπους, χώρας, πράγματα γινώσκειν σαφεστάτως, καὶ θησαυροὺς ἀρύεσθαι, λόγους σοφῶν παντοίων, τῶν ἀμαθῶν καπήλων δὲ πλοκῆ λαβυρινθῶδει μόνῃ τὸν νοῦν προσέχοντες καὶ κεκαπηλευμένη καταδικάζοντες τα γριφώδη λογοπαίγνια των σχεδογράφων*.¹⁰ Γνωστή είναι και η κρίση της αυτοκρατορικής ιστοριογράφου Άνας Κομνηνῆς, που η νέα σχεδογραφία την άφηνε εντελῶς αδιάφορη, καθώς τη θεωρούσε χάσιμο χρόνου και προβληματιζόταν ως προς τον βαθμό κατά τον οποίο η μηχανική μάθηση και η λογοτεχνική μίμηση συνοδεύονταν με εμβάθυνση στο

8. A. Garzya, «Literarische und rhetorische Polemiken der Komnenenzeit», *Byzantinoslavica* 34 (1973) 3.

9. E. Kurtz (ed.), *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Λειψία 1903, ποίημα αρ. 9, 4.

10. Theophilus Kiesslingius (ed.), *Joannis Tzetzae Historiarum Variarum Chiliades*, Hildesheim 1963, Χιλ. XI 575 και Χιλ. IX 710-715.

νόημα των κειμένων: Τοῦ δὲ σχεδου ἡ τέχνη εὖρημα τῶν νεωτέρων ἐστὶ καὶ τῆς ἐφ' ἡμῶν γενεᾶς πεττεία δὲ τὸ σπούδασμα καὶ ἄλλα τὰ ἔργα ἀθέμιτα. Ταῦτα δὲ λέγω ἀχθομένη διὰ τὴν παντελὴ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως ἀμέλειαν. Τοῦτο γὰρ μου τὴν ψυχὴν ἀναφλέγει, ὅτι πολὺ περὶ ταῦτὰ ἐνδιατέτριφα, κἄν, ἐπειδὴν ἀπήλλαγμαί τῆς παιδαριώδους τούτων σχολῆς καὶ εἰς ῥητορικὴν παρήγγειλα καὶ φιλοσοφίας ἠψάμην καὶ μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν πρὸς ποιητὰς τε καὶ ξυγγραφέας ἤξα καὶ τῆς γλώττης τοὺς ὄχθους ἐκείθεν ἐξωμαλίσάμην, εἶτα ῥητορικῆς ἐπαρηγοῦσης ἐμοὶ κατέγων τῆς [τοῦ] πολυπλόκου τῆς σχεδογραφίας πλοκῆς.¹¹ Ἐπειδὴ λοιπόν ἡ σχεδογραφία ἀπαιτοῦσε λιγότερο κόπο, ἐβάζε τὴ μελέτη των πρωτότυπων κειμένων σε δευτέρη μοῖρα· ἡ πολεμικὴ τονίζει σχετικὰ τον εμπορευματικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο των σχεδογράφων.

2. Ἡ δραστηριότητα τοῦ Βασιλάκη ὡς ῥήτορα

Γνωστὴ εἶναι ἡ ιδιαίτερη ἀγάπη των Βυζαντινῶν γιὰ τὴ ρητορικὴ, τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ὅπως αὐτὴ ἐπέζησε μέσα ἀπὸ τὴ μακρὰ ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ χριστιανικὴ παράδοση. Ἡ ἐνασχόληση με τὸν λόγο ἀποτελεῖ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας ἰδίως τοῦ 12ου αἰ.¹² Ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης ὡς ρητοροδιδάσκαλος ἐκδηλώνει στὸν «Πρόλογό» τοῦ ἐντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τέχνη τοῦ λόγου (λόγοις παιδιόθεν ἐντραφεῖς καὶ ὡς θεοῦ μὲν πηγῆς καὶ τῆς παλαιᾶς σοφίας ὁσημέραι ἀπαρούμενος, Πρόλογος 2,25-26) τονίζοντας πόσο σημαντικό εἶναι ἡ παραγωγή τοῦ λόγου νὰ ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένους σκοποὺς (μὴ μάτην τὸν τῆς σοφίας Ἑλικῶνα περιχορεύειν, Πρόλογος, 2,29) καὶ νὰ εἶναι εὐσύνοπτη (ἀπεραντον μὲν τὸ πολυγραφεῖν, τὸ δὲ ἀπεραντολογεῖν ὡς ἐπίπονον καὶ πολέμιον σώματι ... ὅπου γὰρ ξὺν τῷ ἀτελέστῳ καὶ τὸ ἐπίμοχθον, ἡλίθιος ὁ διαπονούμενος, Πρόλογος 1,1-2) οὐ χρὴ πολυλογεῖν ... ἀμαρτοεπές γὰρ τὸ πολύμυθον, Πρόλογος 1,7-8). Ὁ Βασιλάκης σημειώνει στὸν «Πρόλογό» τοῦ τὴ διαρκὴ προσπάθεια ποὺ κατέβαλλε γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ρητορικῆς τοῦ δεινότητος (ἀνέμενον δὲ καὶ ἡλικίαν τελεωτέραν καὶ τύχην εὐγνώμονα, ἵν' ἐπιδειξαίμην ἐν καιρῷ τὸ γόνιμον, Πρόλογος 8,25-26) καὶ τὴν ἀνάληψη ἀπὸ μέρους τοῦ διδασκαλικῶν καθηκόντων ρητορικῆς (διδασκαλικοὺς πόνους ἐπιφορτισθεῖς, Πρόλογος 8,27-28, τὸ δὲ καὶ χρόνῳ προήκοντα καὶ εἰς τὸ τῆς διδασκαλικῆς ἀξίας ὕψος ἀναβάντα, Πρόλογος 10,9-10). Με γλαφυρὸ τρόπο περιγράφει τὴν πρόοδό του στὴ ρητορικὴ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι σα-

11. Anne Comnène, *Alexiade*, εκδ. Β. Leib, III, Παρίσι 1945, 218, 8ff.

12. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, Κέμπριτζ 1993, σ. 335.

γίνευσ τα πλήθη (τους μαθητές αλλά και το ποίμνιό του) κατά την εκφώνηση των λόγων του (εἰς κάλλος ἀπέξεσα τὴν φωνὴν καὶ λαμπρὸν ἐδημηγόρουν, καὶ τὸ πλήθος ἐπέρρει ὡς αἱ μυῖαι περὶ τὸ γλάγος, καὶ τὸ βῆμα ἐκύμαινε..., Πρόλογος 10,12-14). Επιδοκιμάζει την κομψότητα και τη χάρη του λόγου τονίζοντας την αξία της ευρυθμίας και των ρητορικών τεχνασμάτων (ἀριστεύει δὲ μάλιστα περὶ τὰς τροπὰς, καὶ ὅτε δριμεῖα (ἢ λέξις) γίνεται τότε γλυκίων φαίνεται..., Πρόλογος 12,23-24). Δηλώνει την προτίμησή του για τις παρισώσεις, τις παρηγήσεις, τα στολίδια του λόγου (περίαπτον κόσμον), την ιστορία και τις παροιμίες. Συγγραφικός στόχος του Νικηφόρου Βασιλάκη ἦταν να πλάθει τους λόγους σαν το κερί, ὥστε κατὰ τὴν Σολομώντειον μέλισσαν, σεμνὴν καὶ ἡμεῖς τὴν ἐργασίαν ποιησώμεθα και το ακροατήριό του να οδηγείται στην αρετή, στην άσκηση του αγαθοῦ και στην ανακάλυψη των μυστηρίων του πνεύματος. Για μια ακόμα φορά διαπιστώνουμε την έμφαση που ο Βασιλάκης δίνει όχι μόνο στη ρητορική τεχνική αλλά και στο περιεχόμενο των λόγων του, προσδίδοντάς τους ηθοπλαστικό χαρακτήρα.

Αν και μια συνολικότερη μελέτη του έργου του μας βοηθά να διαπιστώσουμε ότι ο Βασιλάκης ακολουθεί πιστά τους παραδεδομένους ρητορικούς κανόνες ως προς τη δομή και τα εκφραστικά μέσα ενός λόγου, ο ίδιος στον «Πρόλόγο» του κάνει μνεία των ὄρων βασιλικισμός και βασιλακίζεις, δηλαδή δίνει έμφαση σε ατομικά ευρήματα, στις ρητορικές μεθόδους διδασκαλίας του και στις υφολογικές ιδιότητες του λόγου του, που φανερώνουν την υπόληψη και απήχηση που εκείνος είχε στους συγχρόνους του.¹³ Ο Βασιλάκης υποστηρίζει ότι έργο των φθονερῶν και άμαθῶν εχθρῶν του ἦταν ο παραλληλισμός του βασιλακισμού τῶν σχεδοπλόκων, δηλ. των οπαδῶν της ρητορικής του μεθόδου, με: (α) το γοργιάζειν και το ἱππιάζειν των σοφιστῶν, (β) τον φιλιππισμό και (γ) τον μηδισμό.

Οι ὀροι γοργιάζειν και ἱππιάζειν έχουν σαφή αρνητική χροιά, καθώς υποδηλώνουν τα πολυσύνθετα εκφραστικά μέσα, που – κατὰ τα ρητορικά πρότυπα του Γοργία και του Ἰππία – φορτώνουν υπερβολικά τη μορφή του λόγου, φανερώνοντας την επιτήδευση του ὕφους, που δεν συνοδεύεται απαραίτητα με εμβάθυνση στο νόημα. Επίσης, οι ὀροι φιλιππισμός και μηδισμός αφήνουν υπαινιγμούς για την υιοθέτηση «τολμηρῶν» και «επικίνδυνων» καινοτομιῶν από τον Βασιλάκη, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις ιδιαιτερότητες του ὕφους του.

Την εποχή ακμής του Βασιλάκη και εμπλουτισμού της ρητορικής παράδοσης με τον βασιλακισμό του, οι ρητορικοί κανόνες και τα παραδεδο-

13. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', ὀ.π., σ. 202.

μένα σχήματα λόγου τίθενται σε αμφισβήτηση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κατεξοχήν αντιπάλου του Βασιλάκη, του Μιχαήλ Ιταλικού, ο οποίος στον αυτοκρατορικό του λόγο στον Ιωάννη Β' Κομνηνό δηλώνει την πρόθεσή του να μη δεσμευθεί από τους κανόνες του εγκωμιαστικού γένους: ... και μή τις ένταῦθα ῥήτωρ ἀπαιτείτω με γένος και ἐπὶ τῷ γένει τὴν γέννησιν και οἷς ὑμεῖς κατὰ τὴν ὑμετέραν ῥητορικὴν διαπλέκετε τὰ ἐγκώμια· ἕτερον γὰρ ἐγκωμίου εἶδος ὁ λόγος ένταῦθα προβάλλεται και ἀφ' ἑτέρων ἀξόνων νομοθετούμενον.¹⁴ Παρά το γεγονός όμως ότι ο Ιταλικός δεν υιοθετεί την παραδοσιακή δομή του εγκωμιαστικού λόγου, καταλήγει στη συγγραφή εγκωμίου.

Ἐξάθαρη, ἐξάλλου, είναι η ιδεολογική διαφοροποίηση Μιχαήλ Ιταλικού και Νικηφόρου Βασιλάκη, καθώς ο Ιταλικός προέκρινε τη ρητορική έναντι της φιλοσοφίας:¹⁵ Ἐπιστήμην πρὸς ἐπιστήμην ἀντεξετάζων, εὐρίσκω φιλοσοφίαν πάρα πολὺ λειπομένην ῥητορικῆς ... (Ῥητορικῆ) τὰ ἀνθρώπινα διατάττεται πράγματα και τὰ ἐν ποσὶν οὐκ ἠγνόηκε και τὰ πορρόωτατα διέγνωκε. Φιλοσοφία δὲ τὰ πολλὰ περιχάσκει τὸν οὐρανὸν και τὰ νέρθεν φαντάζεται και διαβεβαιοῦται περὶ ὧν οὐκ ἐπίσταται, ἐπαγγελλομένη πολλὰ και ἃ μὴ διώκομεν ἀνθρωποι... τοσοῦτω συγκρινομένη ῥητορικῆ θεσπεσιωτέρα φιλοσοφίας μοι καταφαίνεται.

3. Η δραστηριότητα του Βασιλάκη ως «διδασκάλου τοῦ ἀποστόλου»

Εἶναι γεγονός ότι την ελεύθερη και κριτική σκέψη την οποία υπέθαλπε η συστηματική ανάπτυξη της Φιλοσοφίας κατά τον 11ο αι. την υποκατέστησε η άνθιση της Ρητορικής τον 12ο αι., η οποία ήταν θεολογικά ουδέτερη και ιδεολογικά ασφαλής.¹⁶ Πιο συγκεκριμένα, περίπου στα 1140, οπότε ο Νικηφόρος Βασιλάκης ονομάστηκε «διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου», ήταν πολύ πρόσφατη η ανάμνηση της καταδίκης του Ιωάννη Ιταλού, του οποίου η διαλεκτική επεκτάθηκε παράτολμα στη θεολογική σκέψη. Σε μια τέτοια κρίσιμη εποχή για την επιβίωση της Φιλοσοφίας, ο Νικηφόρος Βασιλάκης, ως ερμηνευτής των Επιστολών του Παύλου, καλείται να ερμηνεύσει βαθιές θεολογικές έννοιες, δίνοντάς τους φιλοσοφικό προσανατολισμό.

Από τον «Πρόλόγο» του τονίζει τη συμβολή της ηθικής φιλοσοφίας στην επιτυχία του ρητορικού λόγου (ἄπτεται και τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἐνιαχοῦ, παρακεντρῖζει και τινὰς τῶν ὑψηλοτέρων ἐνοιῶν, ὡς και αὐτῶν

14. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et discours* [Archives de l'Orient Chrétien, 14], Παρίσι 1972, σ. 247.

15. Gautier, ὁ.π., σ. 139-140.

16. Magdalino, ὁ.π., σ. 335.

φαύειν ἀστέρων καὶ οὐρανοῦ φύσεως ἤδη δὲ καὶ εἰς τὸν τοῦ παντὸς δημιουργὸν ἄνεισιν ... Πρόλογος 12, 9-11), καθὼς ἐκεῖνη προάγει τὸν ἐνάρετο βίο των ἀχροατῶν. Ὁ Βασιλάκης στὸν πανηγυρικό του λόγο στὸν Ἀλέξιο Ἀριστηνὸ κάνει σαφέστερη τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ φιλοσοφία, σημειώνοντας ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη σε συνδυασμὸ με τὴ ρητορικὴ δεινότητα ἀποτελοῦν ὅ,τι ἰδανικότερο (ἐφιστὰς ἐπὶ τούτῳ τῷ τῆς ῥητορικῆς ἵππῳ, καὶ τὸν τῆς φιλοσοφίας κατὰ ταῦτὸ χειρίζη χαλινόν τε καὶ μύωπα, ἔν' ἧ σοὶ καὶ τοῦ θράσους ἀναχαιτίζειν, εἴ τί που καὶ θρασύνοιτο, καὶ πρὸς τάχος ὑπονύττειν, ὄπη καὶ νωθέστερος γίνοιτο... γίνεται σοὶ τὸ ἐξ ἀμφοῖν κρᾶμα θαυμάσιον· ῥητορεύεις ἐν φιλοσόφοις καὶ φιλοσοφεῖς ἐν ῥήτορσι, καὶ οὔτε σοὶ τὸ φιλόσοφον ἀρρήτόρευτον (ἄχαρι γάρ) οὔτε τὸ ῥητορικὸν ἀφιλόσοφον (ἄκλυτον γάρ).

Αὐτές οἱ φιλοσοφικὲς τοῦ ἀνησυχίης τὸν ἔκαναν νὰ ἀναμιχθεῖ στὴ δογματικὴ ἐρίδα γύρω ἀπὸ τὸν Σωτήριχο Παντεύγενο καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς φράσης ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυστοστόμου· σὺ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος (κυρίως λόγω ἐνός σχετικῆς ἐπιθετικῆς δημοσιεύματος, γιὰ τὸ ὁποῖο μετάνιωσε ἀργότερα).¹⁷ Ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολη ἀνάμεσα στὶς δύο συνόδους τοῦ 1156 καὶ τοῦ 1157 καὶ νὰ ἐξοριθεῖ στὴ Φιλιππούπολη. Ὅλα αὐτὰ συνέβησαν ἐνῶ ὁ Βασιλάκης ἔχαιρε τιμῶν καὶ βρισκόταν σε σταθερὴ ἀνοδικὴ πορεία ὡς πρὸς τὴν κατάληψη δημοσίων ἀξιωματῶν.

Ὁ ἴδιος ἀντιμετωπίζει με ἐκδηλῆ πικρία αὐτὴ τὴ μεταβολὴ τῆς τύχης του, ἡ ὁποία φαίνεται τόσο στὶς τέσσερις ἐπιστολές που ἐγράψεν στὴ Φιλιππούπολη μετὰ τὸ 1157 (τὰ τ' ἔνδον τὰ τε θύραζε δυστυχῶ· ἔσωθεν ἐπιβουλαὶ ἔξωθεν ἀπειλαί, πανταχόθεν φόβοι πανταχόθεν κίνδυνοι ... κατηφιῶ τὰ πολλὰ, ὁμολογῶ τὴν παραπληξίαν, οὐκ ἀρνοῦμα τὴν ἀτυχίαν ... ἀπολώλαμεν ... μέσον παγίδων διαβαίνω πολλῶν) ὅσο καὶ στὸν «Πρόλογό» του, ὅπου κάνει λόγο γιὰ τοὺς προσωπικοὺς τοῦ ἐχθροῦς (πολύς μοι ὁ τοῦ φθόνου δαίμων ἐπέχραε καὶ πάντα ἦν πολέμια, Πρόλογος 10,11-12 ... οὕτω θηρίον ἐκεῖνος ἦν καὶ ὑπερβρυχᾶτο λεόντειον, Πρόλογος 10, 17-18). Ὁ Βασιλάκης, λοιπόν, ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ φιλοσοφικὲς τοῦ ἀναζητήσεις χρησιμοποιοῦντο ὡς πρόσχημα γιὰ τοὺς φθονερούς καὶ ἀμαθεῖς τοῦ ἀντιπάλου, προκειμένου ἐκεῖνοι νὰ ἀνακόψουν τὴν ἀνοδικὴν τοῦ πορεία.

Ὁ Garzya υποστηρίζει ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς-θρησκευτικὲς διαμάχες τοῦ 12ου αἰ. βασιζόνταν στὴν προσωπικὴ ἀντιπαλότητα λογίων καὶ στὴ διεκδίκηση συμφερόντων, ὅπως ἦταν ἡ κοινωνικὴ ἀνέλιξη καὶ ἡ

17. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Α', ὁ.π., σ. 202.

κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων.¹⁸ Ο Βασιλάκης πεπεισμένος για την παρασκηνιακή δράση των αντιπάλων του συγκεκριμενοποιεί την αναφορά του σ' αυτούς: *Ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης ἠγρίαιεν... (Πρόλογος 10,14-15) ... καὶ ἦν ἐκεῖνος πάλιν καχύποπτος (Πρόλογος 11,24) ... καὶ οὐδὲ ταῦτα ἠδέως ἤκουσεν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπισυνῆγεν ἡμῖν βαρὺ τὸ ἐπισκύνιον τοξοποιῶν τὰς ὀφρῦς καὶ μηνιῶν ἀκάθεκτα (Πρόλογος 11,26-28) ... οὕτω με τῆς φιλοτίμου προθέσεως ἀπανταχόθεν ἐκεῖνος ἐξέκρουσεν, οὕτω σοφιστικὴν ῥώμην πλουτοῦντα παντελῶς ἐξενεύρισεν· ἐπεὶ δὲ ῥήτωρ ὢν ἐγὼ οὐκ ἔμελλον ἐξαγροικισθῆναι πάντη καὶ κληθῆναι «μαμμάκυθος», ὡς ἐκεῖνος ἠβούλετο, τοῦτο μὲν ὡς πλατὺν γέλων οὐδὲ τὴν πρώτην ἀκοὴν ἤνεγκα, ἑτέρα δὲ καὶ ταύτην ἄβατον τοῖς πολλοῖς ἐτραπόμην· ἐποιοῦμην τὸ ἀπὸ τοῦδε τὰς ὀμιλίας ἐξ ὑπογύου ῥέων καὶ πνέων σχέδια (Πρόλογος 11,5-11).*

Η φράση του Βασιλάκη με την οποία σκιαγραφείται ο προσωπικός του αντίπαλος, «ὁ τῆς ἐκκλησίας πολιτάρχης», έχει προβληματίσει τους μελετητές. Ο R. Browning υποστηρίζει ότι πρόκειται για τον πατριάρχη,¹⁹ ενώ ο Garzya τον ταυτίζει με έναν προσωπικό εχθρό του Βασιλάκη και ανώτερο εκκλησιαστικό αξιωματούχο, τον Μιχαήλ Ιταλικό.²⁰ Εφόσον η λέξη «πολιτάρχης» αποδίδει την έννοια του ανώτερου εξουσιαστή στο πρόσωπο που χαρακτηρίζει και καθώς συνοδεύεται με τη φράση της «ἐκκλησίας», θεωρώ πιθανότερο να αναφέρεται στον πατριάρχη, ο οποίος διόριζε τους διδασκάλους στην Αγία Σοφία. Η διστακτικότητά μας να ταυτίσουμε τον πολιτάρχη τῆς ἐκκλησίας με τον πατριάρχη, λόγω του επικριτικού πνεύματος και της ελευθεροστομίας που μαρτυρεί ο λόγος του Βασιλάκη, αίρεται αν θεωρήσουμε ότι ο συγγραφέας φέρεται εναντίον ενός πατριάρχη που δεν είναι στο αξίωμά του ή εν ζωή όταν γράφεται ο «Πρόλογος», αλλά είχε εμπλακεί νωρίτερα στην πορεία της σταδιοδρομίας του Βασιλάκη ως «διδασκάλου τοῦ ἀποστόλου». Οι πατριάρχες που ήταν εν ενεργεία από το 1140 έως και το 1157 είναι οι εξής: (α) Λέων Στυππής (1134-1143), (β) Μιχαήλ Β' ο Κουρκούας (1143-1146), (γ) Κοσμάς Β' ο Αττικός (1146-1147), (δ) Νικόλαος Δ' ο Μουζάλων (1147-1151), ε) Θεόδοτος ο Β' (1151-1153), (ς) Νεόφυτος ο Α' (1153), (ζ) Κωνσταντίνος ο Δ' ο Χλιαρηνός (1154-1156), (η) Λουκάς ο Χρυσοβέργης (1156-1169).²¹

Η ταύτιση του «πολιτάρχου τῆς ἐκκλησίας» με τον Μιχαήλ Ιταλικό,

18. Garzya, «Un lettré», ό.π., σ. 613.

19. R. Browning «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byzantion* 32 (1962) 183.

20. Garzya, «Intorno al prologo di Niceforo Basilace», ό.π., 67-68.

21. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 9 (1966) 830.

σύγχρονο του Βασιλάκη και συνδιεκδικητή του στα αξιώματα, στηρίζεται κυρίως σε γενικότερες αναφορές του Ιταλικού στους προσωπικούς του αντιπάλους· και οι δύο διατηρούσαν στενές σχέσεις με τους Κομνηνούς και εκφωνούσαν λόγους προς τιμή της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο Ιταλικός τα Χριστούγεννα του 1142 ονομάστηκε «διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου» και τον Σεπτέμβριο του 1143 αναδείχθηκε σε μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως.²² Η αντιπάθειά του για τον Νικηφόρο Βασιλάκη βασισμένη σε ιδιοτελή συμφέροντα φαίνεται σε μια επιστολή του Ιταλικού, όπου παραπονιέται σε ένα φίλο του για το ότι ο αυτοκράτορας προτίμησε αντί γι' αυτόν κάποιον Βασιλάκιον για τη θέση του βασιλικού νοταρίου (*Ταῖς ἀντιμαχεαῖαις τῆς συμπαθείας ἐκείνης (οὐκ) ἀπωνάμεθα· τοὺς γὰρ αὐτοὺς ἀνελίττομεν καὶ πάλιν πόνους καὶ παρορώμεθα εἰ γὰρ ὄν οὐκ ἠδίκησεν ὁ βασιλεὺς Βασιλάκιον βασιλικῆς φροντίδος ἠξίωσεν, τί ποτε τοσοῦτον ἡμεῖς ἐξημάρτομεν, ἵνα τῆς αὐτῆς φιλανθρωπίας παντάπασιν ἀποτύχοιμεν;*)²³ Ο Ιταλικός στον αυτοκρατορικό του λόγο στον Ιωάννη Β' Κομνηνό κάνει σαφείς αναφορές στους προσωπικούς του εχθρούς (*Ἐγὼ δὲ καὶ τὰς προειληφύιας παρέχομαι καὶ ὄλην ἐκκλησίαν αὐτὴν τοὺς συκοφάντας ἀποταφρεύουσιν ... πονηρὸν ὁ συκοφάντης ἀεὶ καὶ βάσκανος ... ἡμεῖς τοῖνων ὑμνοῦμεν μᾶλλον τῶν ἄλλων, ἡμεῖς ἐθαυμάζομεν, ἡμῶν οἱ θερμότεροι λόγοι, ἡμῶν οἱ ἔπαινοι, ἡμῶν οἱ συκοφάνται, ἡμεῖς ἠδικούμεθα, ἡμῖν γένοιτο καὶ τὸ παρὰ τῆς βασιλείας εὐμενὲς καὶ φιλόφρονον ... στράτευσον καὶ κατὰ τῶν ἐμῶν βαρβάρων, ὧ βασιλεῦ, καὶ στήσον κατὰ τούτων ἕτερον τρόποσιον, ἵνα δύο φαίνῃ τροπούμενος, ἐν μὲν Ἀσία βαρβάρους, ἐν δὲ τῇ ἐκκλησίᾳ τοὺς συκοφάντας, ἐπὶ τῆς προσηκούσης βαθμίδος ἰστάμενος, ἧς μέχρι τοῦ νῦν ὁ φθόνος τὴν ἄνοδον ἀπεκώλυσε ...*).²⁴

Κατὰ τη διάρκεια του 12ου αι. η κοινωνική ανέλιξη και η κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων προϋπέθεταν λεπτούς χειρισμούς, προνοητικότητα και ευελιξία τόσο στις ιδεολογικές τοποθετήσεις όσο και στις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής των βυζαντινών λογίων. Αυτό το κλίμα έντονης αντιπαλότητας των διανοουμένων της εποχής του βιώνει και ο φιλόδοξος λόγιος και «καινοτόμος» κληρικός Νικηφόρος Βασιλάκης.

Χανιά

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ- ΣΤΕΦΑΝΟΥΔΑΚΗ

22. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α', ό.π., σ. 201.

23. Gautier, ό.π., σ. 162.

24. Ό.π., σ. 162.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΟΚΛΙΝΟΥΣΕΣ ΓΡΑΦΕΣ
ΤΩΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΩΝ

Ἄναδιφώντας τὰ σημειώματά μου γιὰ παπαδιαμαντικές ἐκκρεμότητες, ἀνακάλυψα ὅτι ὀφείλω μὴν ἀπάντηση στὸν κ. Ἰ. Μ. Κωνσταντάκο καὶ στοὺς ἀναγνώστες τῶν Ἑλληνικῶν. Μὲ τὸ σημείωμα «Λίγα ἀκόμη γιὰ τὶς παπαδιαμαντικές ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου» (Ἑλληνικά 52 (2002) 363-364) εἶχα ἀπαντήσει στὸ μελέτημα τοῦ κ. Κ. «Παρατηρήσεις στὸ “Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ” τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν “ὀριστική” ἔκδοσή του» (Ἑλληνικά 51 (2001) 363-367), ὅπου λεγόταν ὅτι τὸ Μπουκέτο παρέχει περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι διαφορετικές γραφές μὲ ἰδιαίτερο βᾶρος. Τοῦ ζητοῦσα, λοιπόν, νὰ τὶς παραθέσει γιὰ νὰ τὶς συζητήσουμε μία πρὸς μία. Ὁ κ. Κ. ἀνταποκρίθηκε στὸ αἴτημά μου καὶ στὸ δημοσίευσμά του «Καὶ πάλι γιὰ τὶς παπαδιαμαντικές ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου» (Ἑλληνικά 53 (2003) 399-404) παραθέτει 24 ἀποκλίνουσες ἀπὸ τὸ παραδεδομένο κείμενο γραφές, αἰτιολογώντας, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, τὴν ὀρθότητά τους. Δυστυχῶς, φάνηκα ἀσυνεπής καὶ δὲν τὶς συζήτησα ὡς τώρα, ὅπως εἶχα ὑποσχεθεῖ. Ἐπιχειρῶ, μὲ πολλὴ καθυστέρηση, ν' ἀπαντήσω, ἐλπίζοντας ὅτι κλείνει πιά ἡ συζήτηση γιὰ τὶς ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου.

Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸ κύριο ἐρώτημα ὅλης αὐτῆς τῆς συζήτησης δὲν εἶναι ἂν θὰ εἰσαχθεῖ στὸ κείμενο ἢ θὰ μνημονευθεῖ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα κάποια ἀπὸ τὶς γραφές τοῦ Μπουκέτου. Ἐκεῖνο ποὺ πρωτίστως μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀφοῦ ἀφορᾷ τὴ μελλοντικὴ μορφή τοῦ κειμένου ἀρκετῶν παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων, εἶναι ἂν οἱ ἐνδεχομένως ὀρθῆς γραφές τοῦ περιοδικοῦ ἀντέχουν τὸ βᾶρος τῆς θεωρίας ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου προέρχονται εἴτε ἀπὸ χειρόγραφα νέα καὶ μεταγενέστερα τῶν πρώτων δημοσιεύσεων εἴτε ἀπὸ ἀποκόμματα ἐντύπων διορθωμένα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη.

Μὲ ἄλλα λόγια: στίς 24 γραφές ποὺ προσάγει ὁ κ. Κ. ὑπάρχει ἔστω καὶ μία, ποὺ νὰ θεμελιώνει ἀδιαμφισβήτητα τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ ἀναδημοσιεύσεις τοῦ Μπουκέτου ἐκφράζουν «τὴν τελευταία ἐκδοτικὴ βούληση τοῦ συγγραφέα»;

Τὸ ἐπ' ἐμοί, καμιά. Δὲ δυσκολεύομαι, καταρχὴν τουλάχιστον, νὰ δεχτῶ ὅτι τὸ «συμφωνότερον» φαίνεται γραφὴ καλύτερη ἀπὸ τὸ «συμφωνότεροι» (4.195.15) τῆς πρώτης δημοσίευσης καὶ τῶν ἐκδόσεων. Καὶ ἐνδέχεται στὸ «φέρουσα λάγνηρον, παρακαλοῦσα τὴν Χαρμολίαν» (3.412. 33-34) νὰ ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης «καί» ἀντὶ γιὰ κόμμα, ἐνῶ, ἀντίθετα, νὰ μὴν ἔγραψε «δέν» στὸ «ποὺ δὲν εἶναι χειρότερ' ἀπὸ ἀχούρια» (3.570. 22). Ἐντούτοις, ἀκόμη καὶ ἂν γίνουν δεκτὲς ὁμόφωνα ἀπὸ τοὺς μελλοντικούς

ἐκδότες τοῦ Παπαδιαμάντη, δὲν παύουν νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν διορθώσεις τυπογραφικῶν παροραμάτων ἢ παραναγνώσεων, ἄσχετες ἀπολύτως πρὸς τὴν τελευταία ἐκδοτικὴ βούληση τοῦ διηγηματογράφου.

Γιὰ νὰ γίνῃ δεκτὴ, ἔστω καὶ ἐν μέρει, ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἀποκλίνουσες γραφές τοῦ Μπουκέτου ὀφείλονται στὸν Παπαδιαμάντη, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῇ μὲ ἀπρόσβλητη ἐπιχειρηματολογία γιὰ ποιὸν λόγο μετέβαλε τὸν τίτλο «Ἡ Μακρακιστίνα» σὲ «Τρικολόρο», ποιὰ ἀδήριτη ἐσωτερικὴ παρόρμηση τὸν ὑποχρέωσε ἀπὸ τὸ διήγημα αὐτὸ ν' ἀποβάλλῃ τὸ τμήμα «Ἀποκαῆς πάντα ὁ φοῦρνος, βρέ κ... Δὲν θὰ κρυώσῃ καὶ μιὰ φορὰ, βρέ ... βρέ, πού!...» (4.158.32-33), καὶ τὶ τὸν ὤθησε ν' ἀποσυνθέσῃ τὸ 4.159.1-6. Περιορίζομαι μόνο σ' αὐτὰ τὰ τρία ἐρωτήματα.

Λοιπὸν, μόνο ἂν ἀποδειχτεῖ ἡ ὀρθότητα οὐσιωδῶς διαφορετικῶν γραφῶν, θὰ γινόταν συζητήσιμη ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἀναδημοσιεύσεις παρέχουν κείμενο ἀναθεωρημένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὡς τώρα ὅμως καμιὰ ριζικὰ ἀποκλίνουσα γραφὴ δὲν ἀποδείχτηκε καλύτερη ἀπὸ τὴν παραδεδομένη.

Ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ κ. Κ. ἀρχίζει ἔτσι: «Αὐτὰ ὅλα βέβαια στὴ θεωρία: στὴν πράξη κανεὶς δὲν θὰ ἐπιχειρήσῃ μιὰ νέα ἔκδοση τῶν διηγημάτων τοῦ Μπουκέτου μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ προσθέσῃ λίγες γραφές στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα».

Πάρα πολὺ ὀρθά. Χρειαζέται ὅμως ἓνα ἀκόμη τολμηρὸ βῆμα: νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι τὰ «ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα» ποὺ ζητᾶ στὴ σ. 403 ὑπάρχουν, καὶ μὲ τὸ παραπάνω. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μπουκέτου ἀπέναντι στὸ αὐτόγραφο τοῦ «Ἀντίτυπου τοῦ νοῦ». Ἐὰν μελετήσῃ κανεὶς τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ διηγήματος στὴν ἔκδοση «Δόμου», εὐκόλα θὰ διαπιστώσῃ ποιὰ εἶναι ἡ νοοτροπία τοῦ περιοδικοῦ: ἀπόλυτη ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο. Οἱ ἐπεμβάσεις κατὰ τὴν τυπογραφικὴ μεταγραφή τοῦ «Ἀντίτυπου τοῦ νοῦ» μᾶς διδάσκουν μὲ σαφήνεια πῶς ἀντιμετωπίστηκαν οἱ ἔντυποι φορεῖς τοῦ κειμένου τῶν ἄλλων δώδεκα διηγημάτων.¹

Δεύτερο στοιχεῖο: ὅταν τὸ Μπουκέτο τολμᾷ νὰ ἐπισυνάψῃ – ἀκριβέστερα: νὰ τσοντάρῃ – σὲ δύο διηγήματα ἐπιλόγους δικῆς του κατασκευῆς, ποιὸ ἐχέγγυο ἀξιοπιστίας ἀπομένει γιὰ νὰ μὴν καταδικάσουμε ὅλες τὶς σοβαρὰ διαφορετικὲς γραφές του; Ἄλλωστε ἡ θεωρία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ κειμένου τῶν ἀναδημοσιεύσεων στηρίχθηκε κατὰ μέγα

1. Ἡ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου παρατηρεῖ ὅτι τὰ δώδεκα διηγήματα τοῦ Μπουκέτου χωρίζονται, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν διαφορετικῶν γραφῶν, σ' ἐκείνα τῶν ὁποίων οἱ διαφορὲς ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ σὲ παραναγνώσεις ἢ σὲ συνηθισμένα ἀβλεπτήματα καὶ σ' ἐκείνα ὅπου, ἐπιπλέον, εἶναι φανερὴ ἡ διασκευαστικὴ ἐπέμβαση τοῦ περιοδικοῦ.

μέρος στον επίλογο της «Κάλτσας της Νώενας», ενώ η «όριστική» έκδοση της «Μακρακιστίνας» βασίστηκε στην εικάσια ότι το «μπουκώση» ήταν παρανάγνωση του «μουτζώση». Ο κ. Κ. ούτε τον επίλογο θεωρεί γνήσιο ούτε δέχεται ως όρθη την εικάσια. Τότε όμως η αξιοπιστία του Μπουκέτου δεν μειώνεται απλώς αλλά καταρρέει.

Περιττό να συνεχίσω την απαρίθμηση.² Το ζητούμενο «άποφασιστικό στοιχείο» λείπει από τη θεωρία της «τελευταίας έκδοτικής βούλησης του Παπαδιαμάντη». Τέτοιας λογής στοιχείο, που θα μετέβαλλε ἄρδην τους ὅρους της συζήτησης, δεν είναι φυσικά το «συμφωνότερον» ούτε κάποια παρόμοια διόρθωση,³ αλλά μια γραφή έκτυφλωτικά παπαδιαμαντική, ὅπως ἤδη ἔγραφα ἄλλοῦ.⁴ Ἄν, λογουχάρη, ἡ πρώτη δημοσίευση της «Μακρακιστίνας» παρείχε στο χωρίο 4.159.4-5 τὴν γραφή «νὰ μουτζώση», ἐνὼ τὸ Μπουκέτο τὸ μόνο ὀρθὸ «νὰ μπουκώση» – τώρα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο –, θὰ μᾶς πειθανάγκαζε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀναδημοσίευση στὸ περιοδικὸ ἔγινε ὄντως ἀπὸ νέο χειρόγραφο ἢ ἀπόκομμα διορθωμένο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον – καὶ ἴσως τὸν Γ. Α. Ρήγα – κανεὶς ἄλλος δὲν ἦταν καὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κάνει τέτοια διόρθωση.⁵

Αὐτὸ ἐννοῶ ὡς ἐκτυφλωτικὴ γραφή καὶ εἶμαι βέβαιος πὼς ὁ κ. Κ. θὰ συνομολογήσει πὼς δὲν ὑπάρχει τέτοια στὸ Μπουκέτο.

Ἐδῶ καὶ ἄρκετὰ χρόνια ὁ Γ. Π. Σαββίδης, στὴν ἐπιφυλλίδα «Τὸ φέσι τοῦ “Ἀλιβάνιστου”» (Τὰ Νέα, 7 Μαΐου 1990) ἔγραφε: «Ἐλα, ὅμως, πὸς οἱ καψεροὶ μας νεοελληνιστὲς ψοφοῦνε γιὰ χειρόγραφα. Καὶ γιὰ νὰ δείξουν ὅτι δὲν ὕστεροῦν ἀπέναντι στοὺς ἀρχαιοελληνιστὲς συναδέλφους τους, τὰ ἀντιμετωπίζουν σὰν νὰ ἦσαν πάπυροι χαμένων τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σοφοκλέους».

2. Βλ. παρόμοια «ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα» καὶ στὰ ἐξῆς κείμενα: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Υπερασπίζοντας τὸ κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη» [Β' «Κοκλιοῦντα ἢ μιὰ μπουροῦ πὸς ἄδικα σφυρίζει»], Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 34 (2004) 231-234, καὶ «Horror vacui» πὸς θὰ δημοσιευτεῖ στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Π. Δ. Μαστροδημήτρη.

3. Διορθώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, δηλαδὴ ἀναμφίβολα ὀρθὲς ἀλλὰ μὴ ὀφειλόμενες στὸν Παπαδιαμάντη εἶναι, π.χ., τὸ «ὑποτροπίασιν» ἀντὶ «ἀποτροπίασιν» (4.226.19), πὸς ἀνήκει στὸν ἀνώνυμο διορθωτὴ τῆς ἐκδόσης Φυτράκη, τὸ «τῶν τάφων» ἀντὶ «τοῦ τάφου» (4.37.7), πὸς τὴν ὑπέδειξε ἡ Καίτη Χιωτέλλη, τὸ «σέλας» ἀντὶ τοῦ «πέλας» (4.226.26) καὶ πάμπολλες ἄλλες.

4. Στὸ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος - Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου, «Οὔτε φλόξ ἔλαμπεν». Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παράδοσης τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου», Κονδυλοφόρος 3 (2004) 150-158.

5. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ «μπουκώση», αὐτὴν δηλαδὴ πὸς δικαιολογεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ «γραφή ἐκτυφλωτικὰ παπαδιαμαντικὴ», βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τρικολόρο ἢ διασκευαστοῦ ἀχρωματοψία - Ἐκδοτικὰ καὶ κριτικὰ στὸν Παπαδιαμάντη, Α'», Νέα Ἑστία τχ. 1729 (Δεκέμβριος 2000) 991-996 προπάντων ὅμως βλ. Γ. Α. Ρήγας, Σκιαθοῦ λαϊκὸς πολιτισμὸς, Δ', σ. 417.

Δέν ἦταν ὅλο τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος του, ὥστόσο τὰ λόγια του μποροῦν νὰ μᾶς προφυλάξουν ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ μεταφέρουμε ἀπροσάρμοστες καὶ ἀμεταποίητες τὶς μεθόδους καὶ τὰ διδάγματα τῆς κλασικῆς φιλολογίας στὴ νεοελληνικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ τρομάζω, ὅταν ὁ κ. Κ., συγκροτημένος κλασικὸς φιλόλογος, ἀναρωτιέται «μήπως ἡ παράδοση τοῦ Μπουκέτου δὲν εἶναι συλλήβδην καὶ ὀλοκληρωτικὰ ἀπορριπτέα» καὶ δικαιολογεῖ τὸν δισταγμὸ του νὰ τὴν ἀπορρίψει παραπέμποντας στὴν περιοχὴ τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ὅπου κώδικες ἀρχαίων κειμένων «μὲ προφανῆ ἐλαττώματα, φθορὲς ἢ σφάλματα μπορεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα νὰ διασώζουν κάποιες καλύτερες γραφές, τὶς ὁποῖες ἔχουν ἀντλήσει ἀπὸ μιὰ παλαιότερη ἀξιόπιστη πηγὴ» (σ. 403).

Τρομάζω, γιατί εἶμαι παθός. Ὅταν ἐδῶ καὶ τριάντα περίπου χρόνια δοκίμασα νὰ συντάξω διατριβὴ γιὰ τὴν παράδοση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου, προσπάθησα ν' ἀκολουθήσω τὰ διδάγματα τῆς στεμματικῆς! Ἦταν σὰν νὰ κουβαλοῦσα νερὸ μὲ τὸ καλάθι. Καὶ τοῦτο, γιατί οἱ βασικοὶ φορεῖς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου – αὐτόγραφα καὶ πρῶτες δημοσιεύσεις – εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένοι καὶ μεταξὺ τους δὲν μεσολαβοῦν ἀσφαλῶς αἰῶνες ἀντιγραφῶν. Ὅσο γιὰ τὶς ἀναδημοσιεύσεις, προέρχονται, κατὰ κανόνα,⁶ ἀπὸ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις, καὶ οἱ καλύτερες γραφές, ποὺ παρέχουν ἐνίοτε, δὲν ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ ἐνδιάμεσες πηγές, ἀλλὰ ὀφείλονται στοὺς διορθωτὲς τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν.

Ἦχει δίκαιο ὁ κ. Κ. ὅταν γράφει ὅτι στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πρέπει νὰ μνημονεύεται ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος ἔκαμε κάποια διόρθωση. Ἐντούτοις, στὴν περίπτωση τοῦ Παπαδιαμαντιῆ ἡ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ δεοντολογικοῦ κανόνα θὰ ματαίωνε τὴν κριτικὴ ἔκδοσή του: θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντιβληθοῦν οἱ ἀναρίθμητες ἐκδόσεις καὶ ἀναδημοσιεύσεις τῶν κειμένων του. Καί, μολονότι δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια περίπτωσι ἀκριβῶς, καλὸ εἶναι νὰ μὴ λησμονοῦμε ὅσα ἔγραψε ὁ Κ. Τσαντσάνογλου στὴ βιβλιοκρισία του (*Ἑλληνικά* 20 (1967) 170-178) γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰ. Δρ. Σταματάκου, *Τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θουκυδίδου*, ιδιαίτερα μάλιστα τὶς σσ. 174, 177 καὶ 178.

Ἦγραφα ἤδη ὅτι τρεῖς ἀπὸ τὶς 24 γραφές ποὺ παρέθεσε ὁ κ. Κωνσταντάκος στὸ μελέτημά του μοῦ φαίνονται ὀρθές. Σὲ μιὰ νέα ἔκδοσι θὰ

6. Γράφω «κατὰ κανόνα», γιατί ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξαιρεσι: πρόκειται γιὰ τὰ διηγήματα ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* (1925) καὶ ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο στὴν *Κυριακὴ τοῦ Ἐλευθέρου Βήματος* (1926-1927), καθὼς καὶ γιὰ ὅσα δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ *Καλλιτέχνης* καὶ ἀναδημοσιεύτηκαν, πάλι ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο, στὴν ἔκδοσι Φέξη.

ξβρισκαν θέση στο κριτικό υπόμνημα ακόμη δυο τρείς.⁷ Νομίζω πώς δὲν ἔχει νόημα νὰ συζητήσω, τουλάχιστον τώρα, καὶ τὶς υπόλοιπες. Τελειώνω ἐπαναλαμβάνοντας ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀκροτελεύτιας παραγράφου τοῦ κ. Κωνσταντάκου:

«Αὐτὰ ὅλα βέβαια στὴ θεωρία: στὴν πράξη κανεὶς δὲν θὰ ἐπιχειρήσει μιὰ νέα ἔκδοση τῶν διηγημάτων τοῦ Μπουκέτου μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ προσθέσει λίγες γραμμὲς στὸ κριτικό υπόμνημα».

Χαλκίδα

N. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

7. Π.χ. τὸ «τέλεις» (3.323.2) ἢ ἡ προσθήκη «πιό» (4.195.4).